

Σήμερα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες οι πολίτες επικαλούνται και αναφέρονται στα λεγόμενα ατομικά δικαιώματα ως κάτι το δεδομένο, το θέσφατο, που είναι σταθερό σημείο αναφοράς για την εν γένει κοινωνική ζωή. Είναι δύσκολο να αναλογιστεί κανείς τους αγώνες που χρειάστηκαν και τη μακρά πορεία που διανύθηκε ανά τους αιώνες, έτσι ώστε να διευρυνθεί ο κύκλος των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, στην τιμή κτλ.) και να πάψουν αυτά να θεωρούνται θρησκευτικά ιδεώδη τελούντα υπό την επιφύλαξη του εκάστοτε άρχοντα, να ξεφύγουν δηλαδή από το επίπεδο του φυσικού δικαίου και να μετατραπούν σε θετικό δίκαιο, αξιώσεις απαιτητές και εξαναγκαστές από την εκάστοτε κρατική εξουσία. Σταθμός στη πορεία αυτή υπήρξε η επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην αρχαία Αθήνα και ιδίως η καθιέρωση του αξιώματος «έναν πολίτης μία ψήφος», η οποία ανέδειξε πολύ το άτομο ως συμμετοχο και συνδιαμορφωτή των κοινωνικών εξελίξεων συνετέλεσε στην ενίσχυση της κοινωνικής του υπόστασης. Η ύπαρξη ωστόσο μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία διαφορετικών εννόμων αγαθών και συμφερόντων που χρήζουν προστασίας συχνά αντίθετων μεταξύ τους καθώς και η ανάγκη για αποτελεσματικότητα και λειτουργικότητα της κρατικής εξουσίας, καθιστά αναγκαίο έναν πρόσφορο περιορισμό τους. Πριν όμως να υπεισέλθουμε στο ζήτημα αυτό, θα ήταν χρήσιμο να αναλύσουμε την έννοια των ατομικών δικαιωμάτων.

Ατομικά δικαιώματα είναι δημόσια δικαιώματα, που παρέχουν στα άτομα αρνητική αξίωση, η οποία στρέφεται κατά του κράτους και το εξαναγκάζει σε παράλειψη (*non facere*). Από τον παραπάνω ορισμό των ατομικών δικαιωμάτων προκύπτουν τα εξής χαρακτηριστικά τους:

1) Τα ατομικά δικαιώματα είναι δημόσια δικαιώματα, δικαιώματα δηλαδή που αναγνωρίζονται, από την κρατική εξουσία και περιβάλλονται με την αυξημένη προστασία που τους προσδίδει ο χαρακτηρισμός τους ως κανόνων δημοσίας τάξεως. Η αναγνώριση και κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων από την έννομη τάξη υλοποιείται με την ρητή αναγραφή και πρόβλεψή τους, είτε εξειδικευμένα, είτε βάσει γενικών ρητρών, στον πρωταρχικό, θεμελιώδη νόμο (*GRUNDGESETZ*) της έννομης τάξης, που είναι το Σύνταγμα. Από την άποψη της κρατικής αναγνώρισης των ατομικών δικαιωμάτων δεν πρέπει να λησμονούμε την ιστορική σημασία της Αμερικάνικης Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, στην οποία για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία ορίστηκε κατά τρόπο πολιτικά πανηγυρικό και νομικά επιτακτικό ότι «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, προικισμένοι από τον δημιουργό με ορισμένα δικαιώματα, μεταξύ των οποίων είναι η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας».

2) Τα ατομικά δικαιώματα παρέχουν στα άτομα (αρνητική) αξίωση. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των ατομικών δικαιωμάτων που συνδέεται και αποτελεί απόρροια της αναγνώρισής τους από το κράτος και της πρόβλεψής τους στον θεμελιώδη νόμο κάθε έννομης τάξης (Σύνταγμα) είναι το γεγονός ότι αποτελούν χωρίς εξαίρεση, όχι απλώς κατευθυντήριες «προτάσεις» ή «εντολές» ή καν «ευχές» του συντακτικού προς τον κοινό νομοθέτη, αλλά «υποκειμενικά δίκαια» πλήρη δηλαδή δικαιώματα του ατόμου αγωγίμες και εξαναγκαστικές έννομες αξιώσεις. Η κανονιστική πυκνότητα των σχετικών συνταγματικών διατάξεων είναι βέβαια αδιάφορη. Η ασφάλεια του προσώπου π.χ. ή το άσυλο της κατοικίας έχουν πολύ πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο από την αρχή της ισότητας. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η τελευταία αυτή αρχή αποτελεί απλή «προγραμματική διάταξη» από την οποία δεν πηγάζουν έννομες αξιώσεις του ιδιώτη. Σημαίνει απλώς ότι το πεδίο δεσμεύσεως του κοινού νομοθέτη είναι μικρότερο και η ελευθερία κίνησής του μεγαλύτερη απ' ότι στις περιπτώσεις προσωπικής ασφάλειας και του ασύλου της κατοικίας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο

όρος ατομικά δικαιώματα είναι προτιμότερος από τον όρο «ατομικές ελευθερίες» επειδή ο όρος «δικαίωμα» τονίζει την αναγνωρισμένη από την έννομη τάξη αξίωση, ενώ ο όρος «ελευθερία» έχει στατική έννοια, αναφερόμενος σε μια κατάσταση και όχι σε μια αξίωση. Ο όρος «δικαίωμα» τονίζει επίσης το στοιχείο της νομικής (και όχι απλά ηθικής ή θρησκευτικής) του θεμελιώσης. Ενώ ο όρος «Ελευθερίες» έχει πολιτικό πάθος και γι' αυτό χρησιμοποιείται συχνά σε διακηρύξεις, ο όρος «δικαιώματα» έχει νομικό πλαίσιο. Εξάλλου η υπαγωγή της αρχής της ισότητας στις «ατομικές ελευθερίες» όπως γίνεται από μερικούς συγγραφείς είναι εννοιολογικά βεβιασμένη ενώ η αξίωση της ίσης μεταχείρισης μπορεί αβίαστα να χαρακτηριστεί ως «ατομικό δικαίωμα».

3) Τα ατομικά δικαιώματα είναι δικαιώματα, αξιώσεις του ατόμου. Εγγυώνται την ατομικότητα του ανθρώπου, αποσκοπούν στο να αποτρέπουν την απορρόφησή του σ' ένα ολοκληρωτικό κράτος, που είναι ακριβώς το κράτος χωρίς ατομικά δικαιώματα. Πρώτα-πρώτα πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος «ατομικά δικαιώματα» δεν περιέχει κατ' ανάγκη ατομικιστική έμφαση αλλά τονίζει την αυθυπαρξία και την έμφυτη ατομικότητα του ανθρώπου, που κινδυνεύει από τα κάθε λογής ολοκληρωτικά κράτη. Ο όρος «ατομικά δικαιώματα» έχει επομένως ένα σημαντικό περιεχόμενο που λείπει από τον άχρωμο, αν και διαδεδομένο όρο «θεμελιώδη δικαιώματα». Για τον ίδιο λόγο υπερέχει και του όρου «ανθρώπινα δικαιώματα» ή «δικαιώματα του ανθρώπου». Ο όρος «συνταγματικά δικαιώματα» έχει επιπλέον το μειονέκτημα ότι δεν διακρίνει ανάμεσα στα κατοχυρωμένα από το σύνταγμα δικαιώματα, που όμως, για λόγους ιστορικούς περιλαμβάνουν και μερικά που δεν ανήκουν στα θεμελιώδη για τον άνθρωπο δικαιώματα, όπως π.χ. τα δικαιώματα του βουλευτή.

4) Η αξίωση (αρνητική) που παρέχουν τα ατομικά δικαιώματα στρέφεται κατά του κράτους. Αυτό εκ πρώτης όψεως μπορεί να φαίνεται παράδοξο, αφού, όπως προαναφέραμε το κράτος αναγνωρίζει και κατοχυρώνει νομικά τα ατομικά δικαιώματα. Δεν είναι όμως αν αναλογιστούμε ότι το κράτος αποτελεί συχνά σπουδαία πηγή διακινδύνευσης των εννόμων αγαθών που αυτά προστατεύουν. Πράγματι ο άνθρωπος είτε ως άτομο είτε ως μέλος μιας ομάδας είναι συνήθως πολύ ασθενέστερος από την κρατική εξουσία. Το κράτος είναι μεν τεταγμένο αφηρημένα στην υπηρεσία των ανθρώπων, αλλά η κρατική δραστηριότητα (και πίσω από αυτή η δραστηριότητα των κοινωνικά πολιτικών ομάδων που ελέγχουν τη συγκεκριμένη εκάστοτε άσκηση της κρατικής εξουσίας) καθώς και αυτή η ίδια η αβελτηρία των φορέων της εξουσίας αποτελούν συνεχή κίνδυνο για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Το φαινόμενο της τριτενέργειας των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί μια εξαίρεση από τον κανόνα, η οποία προβλέπεται ειδικά από το σύνταγμα (άρθρο 2511) και αποτελεί έκφραση της αρχής της ενότητας της έννομης τάξης.

5) Τα ατομικά δικαιώματα παρέχουν στα άτομα αξίωση κατά του κράτους για αποχή, για παράλειψη κάθε θετικής ενέργειας εντός ενός πεδίου δραστηριοτήτων, το οποίο είναι κατά βάση ιδιωτικό και του οποίου τα όρια προσδιορίζονται από το περιεχόμενο των ατομικών δικαιωμάτων. Ατομικά δηλαδή δικαιώματα είναι μόνο εκείνα, που εξασφαλίζουν μια σφαίρα ελεύθερης από κρατικές επεμβάσεις, δράσης στους πολίτες. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο θεωρείται ότι το περιεχόμενό τους είναι αρνητικό και προσδιορίζει τον status negativus του ατόμου. Κατά τούτο το χαρακτηριστικό διαφέρουν και αντιδιαστέλλονται προς τα λεγόμενα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Όσον αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα πρέπει να τονιστεί ότι κατά την παραδοσιακή αντίληψη, αυτά στρέφονται προς το κράτος και περιέχουν θετική αξίωση προς πράξη. Έχουν κοινό σημείο με τα πολιτικά, ότι δεν στρέφονται κατά του κράτους όπως τα ατομικά, αλλά προς το κράτος. Προσδιορίζουν τον status

positivus του ατόμου. Έχουν θετικό περιεχόμενο αφού εξαναγκάζουν το κράτος όχι σε παράλειψη αλλά σε πράξη. Τα κοινωνικά δικαιώματα περιλαμβάνουν αξιώσεις θετικών παροχών του κράτους, προς τα άτομα (π.χ. το δικαίωμα παιδείας). Ο όρος «κοινωνικά δικαιώματα» έχει καθιερωθεί στο νομικό λεξιλόγιο και αυτά κατοχυρώνονται στα εθνικά συντάγματα αλλά και με διεθνείς συμβάσεις. Όσον αφορά τα πολιτικά δικαιώματα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτά στρέφονται προς το κράτος και παρέχουν στους πολίτες αξίωση ενεργητικής συμμετοχής (status actívus) στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Τα ατομικά δικαιώματα περιέχουν αξίωση αποχής, ενώ τα πολιτικά δικαιώματα αξίωση συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής εξουσίας και προσδιορίζουν τον status actívus του ατόμου. Τα ατομικά δικαιώματα είναι δικαιώματα του ανθρώπου, ενώ τα πολιτικά, είναι δικαιώματα του πολίτη.

Η διάκριση ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, ανάγεται στη διάκριση κράτους-δικαίου και Δημοκρατίας. Κατά την παλαιότερη (κλασική) θεωρία τα ατομικά δικαιώματα είναι στοιχεία του κράτους δικαίου ως κράτους αποχής. Τα πολιτικά δικαιώματα είναι στοιχεία του δημοκρατικού κράτους. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των πολιτικών δικαιωμάτων δεν είναι ο ενεργητικός-συμμετοχικός χαρακτήρας τους. Τέτοιο χαρακτήρα μπορεί να έχουν και τα κοινωνικά και τα ατομικά δικαιώματα. Χαρακτηριστικό γνώρισμά τους είναι η σύνδεσή τους με την πολιτική εξουσία. Ο Ρήγας Φεραίος στο έργο του «Νέα πολιτική Διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Βλαχομπογδανίας...», στο οποίο περιλαμβάνεται και το «Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας», διακηρύσσει, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και επομένως πρέπει όλοι να απολαμβάνουν με τον ίδιο τρόπο όλα τα δικαιώματα, που έχει ο άνθρωπος από τη φύση του (φυσικό δίκαιο). Διατυπώνει ταυτόχρονα και την αρχή, ότι η άσκηση των δικαιωμάτων ενός ατόμου πρέπει να φτάνει μέχρι εκείνου του ορίου, που δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων. Χρησιμοποιεί μάλιστα ως κριτήριο για την θέσπιση ορίων στην άσκηση κάθε λογής δικαιωμάτων το χριστιανικό αξίωμα «Να μην κάνεις στους άλλους ότι οι άλλοι δεν θέλεις να κάνουν σε σένα». Ο Ρήγας Φεραίος λοιπόν ήταν ένας από τους πρώτους, ίσως ο πρώτος, που διατύπωσαν την ιδέα του περιορισμού (σύμφωνα με μια επιστημονική προσέγγιση) ή της οριοθέτησης (σύμφωνα με άλλη επιστημονική προσέγγιση) των ατομικών δικαιωμάτων.

Είναι αλήθεια πως η ύπαρξη σε μια οργανωμένη κοινωνία πολλών ανθρώπων και διαφορετικών δραστηριοτήτων οδηγεί στην συνύπαρξη πολλών δικαιωμάτων (διαφορετικών ή ομοειδών), η οποία συνίσταται να έχει μια από τις δύο καταλήξεις: Ή την σύγκρουση (θεωρία της σύγκρουσης) ή την εναρμόνιση των διαφόρων δικαιωμάτων (θεωρία της οριοθέτησης).

Η θεωρία της σύγκρουσης βασίζεται στη κλασική νομική θεωρία που προσδίδει στα ατομικά δικαιώματα μια στενή, ατομικιστική διάσταση, αποστερημένη από κάθε κοινωνική διάσταση, παραγνωρίζει τον κοινωνικό ρόλο τους και τα τοποθετεί εν τέλει αποκλειστικά σ' ένα πλαίσιο αντιπαράθεσης με την κρατική εξουσία τονίζοντας έτσι τον αντιδραστικό και αρνητικό (αμυντικό) έναντι του κράτους χαρακτήρα τους. Πηγή μα και έκφραση αυτής της αντιμετώπισης των ατομικών δικαιωμάτων είναι η αντίληψη περί ασυμβίβαστου της έννοιας της ελευθερίας με την έννοια της ισότητας. Η ελευθερία όπως υποστηρίζει αυτή η αντίληψη οδηγεί στην ανισότητα και η επιβολή της ισότητας αντίστοιχα, καταργεί την ελευθερία. Τίθεται έτσι το ζήτημα της βασικής προτίμησης, της προτεραιότητας της μιας αρχής απέναντι στην άλλη, καθώς παραγνωρίζεται το κοινωνικό και το ανθρωπιστικό περιεχόμενο της ελευθερίας. Παραγνωρίζεται επίσης η δυνατότητα σύνθεσης και συλλειτουργίας της έννοιας της ελευθερίας με την έννοια της ισότητας στο πλαίσιο της αρχής της ανθρώπινης αξίας η

οποία προϋποθέτει και αποτελεί κριτήριο ορθής εφαρμογής και των δύο αρχών καθώς αυτή αποτελεί (ή πρέπει να αποτελεί) την ανώτατη αξία στο σύστημα αξιών και τον απώτατο σκοπό στην έννομη τάξη μιας κοινωνίας.

Από μια τέτοια ιδεολογική αφετηρία οδηγούμαστε αβίαστα στη θεωρία της σύγκρουσης των δικαιωμάτων, η οποία συνίσταται στην ταυτόχρονη αναγνώριση και στην νόμιμη άσκηση των δικαιωμάτων περισσότερων φορέων κατά τρόπο ώστε η νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του ενός να περιορίζει την επίσης νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του άλλου. Ο ορισμός αυτός αναφέρεται στην νομική έννοια της σύγκρουσης των δικαιωμάτων και αντιδιαστέλλεται προς την λεγόμενη πραγματική σύγκρουση, που συνίσταται στην αποδοκιμαζόμενη από το δίκαιο παραβίαση του δικαιώματος του άλλου και η οποία υφίσταται συχνά στην καθημερινή ζωή.

Χαρακτηριστικό της νομικής σύγκρουσης είναι η νόμιμη άσκηση από όλους τους φορείς. Η ιδιομορφία της αλλά και η αντίθεσή της, βρίσκεται στο εξής: παρά ότι η άσκηση όλων των δικαιωμάτων από όλους τους φορείς είναι νόμιμη, εντούτοις θίγεται κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα. Ενόψει της ρύθμισης του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ' Σ που θεσπίζει την τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων, την εφαρμογή δηλαδή των ατομικών δικαιωμάτων και στο επίπεδο των ιδιωτικών διαφορών και σχέσεων, ενισχύεται η συχνότητα σύγκρουσής τους και καθίσταται επιτακτική η ανάγκη για την εύρεση μίας μεθόδου άρσης αυτών των συγκρούσεων. Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε κυρίως το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (ΓΟΣΔ), το οποίο και αντιμετώπισε τις πιο δύσκολες περιπτώσεις διαπροσωπικής εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αναπτύχθηκε έτσι στο πλαίσιο της νομολογίας του ΓΟΣΔ, η θεωρία, η μέθοδος της «στάθμισης» των συμφερόντων», μέθοδος που συνδέεται στενά με την ιδεαλιστικού χαρακτήρα αντίληψη, που επικρατεί στη Γερμανία για το «αξιολογικό σύστημα» και την «αξιολογική φύση» της γερμανικής έννομης τάξης, που επίσης κυοφορήθηκε και αναπτύχθηκε όχι μόνο, αλλά και στο πλαίσιο της νομολογίας του ΓΟΣΔ. Η μέθοδος της στάθμισης των συμφερόντων ξεκινά από την εσφαλμένη βάση της νόμιμης άσκησης των δικαιωμάτων και από τα δύο μέρη της διαφοράς και αντιμετωπίζοντας τα όλο θέμα περιπτωσιολογικά, προβαίνει στην στάθμιση των συμφερόντων σε κάθε περίπτωση. Στις περιπτώσεις λοιπόν σύγκρουσης δικαιωμάτων οι «ανώτερες αξίες υπερτερούν», ενώ οι «κατώτερες αξίες υποχωρούν». Η ασάφεια της μεθοδολογίας αυτής έγκειται, εκτός των άλλων, στο ότι οποιοδήποτε συμφέρον εύκολα μπορεί να παρουσιαστεί ως «υψηλή και ευγενή αξία», ενισχυμένη με αυτό τον τρόπο και της ευχέρειας (αυθαιρεσίας) της δικαστικής κρίσης και της αβεβαιότητας του δικαίου. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό όμως αυτής της μεθόδου είναι η δημιουργία της αντίληψης, ότι η ικανοποίηση, η εφαρμογή ενός ατομικού δικαιώματος προϋποθέτει και απαιτεί την υποχώρηση-περιορισμό του άλλου δικαιώματος με το οποίο τυχόν συντρέχει στην συγκεκριμένη βιοτική σχέση. Πράγματι σύμφωνα μ' αυτήν τη μέθοδο δεν είναι δυνατή η συνύπαρξη και η διαλεκτική σύνθεση διαφορετικών δικαιωμάτων περισσότερων φορέων, αλλά αντίθετα προωθείται η καθ' ολοκληρίαν επικράτηση του ενός δικαιώματος εις βάρος του άλλου με την ανεπιφύλαχτη υιοθέτηση του περιεχομένου του επικρατούντος δικαιώματος. Θεωρούμενου στην απόλυτη του έννοια (π.χ. ότι το δικαίωμα στην πληροφόρηση περιλαμβάνει κάθε δραστηριότητα ακόμα και ιδιωτικής ή οικογενειακής φύσεως). Μ' αυτόν τον τρόπο κάθε φορά που θα συντρέχουν σε μια περίπτωση δύο ατομικά δικαιώματα θα πρέπει, προκειμένου να επιτευχθεί ρύθμιση αυτής της περίπτωσης, το ένα από τα δύο κατ' ανάγκη να θεωρηθεί ότι υποχωρεί έναντι του άλλου.

Γι' αυτόν λοιπόν τον λόγο θεωρείται ότι αποτελεί περιορισμό του δικαιώματος ενός ατόμου στην πληροφόρηση, το απαραβίαστο της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

ενός άλλου προσώπου, που κατοχυρώνει το Σύνταγμα στο άρθρο 9 ή η προστασία των προσωπικών δεδομένων, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9Α του Συντάγματος. Επίσης σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας της σύγκρουσης και της επικουρικής της μεθόδου της «προτίμησης», προβολή και εκφάνσεις των θεωριών αυτών στη κοινή νομοθεσία συνιστούν ο θεσμός της άμυνας (22 Π.Κ.), όπου γίνεται «στάθμιση» των απειλούμενων εννόμων αγαθών και προτιμάται η προστασία εκείνου που κρίνεται «ανώτερο» καθώς και η λεγόμενη «σύγκρουση καθηκόντων» όπου η από κάποιο άτομο εκπλήρωση ενός καθήκοντος μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την αξιόποινη παράβαση απ' αυτόν κάποιου άλλου καθήκοντος, οπότε, και εδώ υφίσταται περίπτωση επιλογής ύστερα από «στάθμιση». Οι κατά τα ανωτέρω περιορισμοί των ατομικών αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων (π.χ. στην περίπτωση σύγκρουσης του δικαιώματος για εργασία των εργαζομένων με το ατομικό δικαίωμα άλλων εργαζομένων για απεργία), καθώς η θεωρία της σύγκρουσης δεν διακρίνει μεταξύ συγκρουόμενων καθηκόντων συνιστούν τον λεγόμενο κοινωνικό περιορισμό τους, όπως εκδηλώνεται στο επίπεδο που αφορά τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Με τη διάταξη του άρθρου 25 παράγραφος 1 εδ. γ' του Συντάγματος επέρχεται και η τυπική πλέον συνταγματική καθιέρωση της τριτενέργειας των ατομικών δικαιωμάτων, στο πεδίο των ιδιωτικών σχέσεων. Η τριτενέργεια αποτελεί και την έννοια που γεφυρώνει, που αποτελεί τον διάυλο επικοινωνίας του επιπέδου που αφορά τις σχέσεις κράτους-ατόμου με το επίπεδο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών. Αυτό συμβαίνει γιατί μέσω και λόγω της τριτενέργειας μεταφέρονται και σε αυτό το δεύτερο επίπεδο, οι κατευθυντήριες αρχές για την στάθμιση των εννόμων συμφερόντων, που συγκρούονται στο πλαίσιο των σχέσεων κράτους-ατόμου, δηλαδή η αρχή του κοινωνικού περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων (τα δικαιώματα των άλλων), η αρχή των χρηστών ηθών, η αρχή του δημοσίου συμφέροντος και η αρχή της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος, τις οποίες και θα εξετάσουμε διεξοδικότερα παρακάτω. Όσον αφορά λοιπόν το πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ των ιδιωτών, οι παραπάνω αρχές συνιστούν τα κριτήρια, που λαμβάνονται υπόψη κατά την «στάθμιση», για την «προτίμηση» και αντίστοιχα για τον περιορισμό ενός από τα ανήκοντα, σε συντρέχουσες σφαίρες διαφορετικής ιδιωτικής δραστηριότητας δικαιώματα.

Όσον αφορά το πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ κρατικής εξουσίας και ατόμου, η θεωρία της σύγκρουσης αποτελεί ιδανικό και γνήσιο μέσο έκφρασης της κλασσικής νομικής θεωρίας που αντιμετωπίζει τις δύο έννοιες ως έννοιες αντιμαχόμενες μεταξύ τους, οι οποίες δρουν ανταγωνιστικά αποσκοπώντας αποκλειστικά στην διεκδίκηση όσο το δυνατό μεγαλύτερων σφαιρών επιρροής στην έννομη τάξη καθώς και στην εξασφάλιση όσο το δυνατόν ευρύτερων πεδίων εφαρμογής στον δικαϊκό χώρο. Η κλασσική αυτή νομική θεωρία έχει τις ρίζες της σε μια γενικότερη φιλοσοφική θεώρηση, που πρεσβεύει την αντίθεση της έννοιας της ελευθερίας με τις έννοιες τόσο της ευνομίας όσο και της κρατικής λειτουργικότητας και της κοινωνικής ευταξίας. Πρόκειται κατά βάσει για μια αντιεξουσιαστική φιλοσοφική προσέγγιση η οποία διακρίνεται ενίοτε από αντικοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς πολλοί φιλόσοφοι θεωρώντας ως δεδομένη την απολυταρχική οργάνωση της κοινωνίας, αναζήτησαν την ελευθερία στη φυγή από την οργανωμένη κοινωνία. Αναπτύχθηκε κατά τον 17ο-18ο αιώνα από το κίνημα των λεγόμενων «φυσιοκρατών», που πρέσβευαν την ανάγκη για ελευθερία σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής, εκφράστηκε όμως κυρίως από τους Γάλλους φιλοσόφους Ρουσσό και Βολταίρο οι οποίοι με το έργο τους κατέστησαν πιο επιτακτικό και δυνατό το αίτημα για ελευθερία. Υπό αυτό το φιλοσοφικό πρίσμα η ύπαρξη ατομικών δικαιωμάτων σ' ορισμένους τομείς κοινωνικής δραστηριότητας θεωρείται περιορισμός της κρατικής εξουσίας σ' άλλους

τομείς να θεωρείται περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων.

Όπως προαναφέραμε οι κατευθυντήριες αρχές, τα κριτήρια βάσει των οποίων γίνεται η «στάθμιση» για τον περιορισμό ή όχι των ατομικών δικαιωμάτων, τόσο στο επίπεδο των σχέσεων κράτους-πολίτη (γενική κυριαρχική σχέση), όσο και, λόγω της τριτενέργειας, στο επίπεδο των σχέσεων των πολιτών μεταξύ τους (γενική κοινωνική σχέση), είναι σύμφωνα με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 25 του Σ. τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα σαν σύνολο διατάξεων τα χρηστά ήθη, η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης και η κοινωνική οριοθέτηση. Τα κριτήρια αυτά συνιστούν αρνητικές προϋποθέσεις των ατομικών δικαιωμάτων. Δηλαδή προκειμένου να εφαρμοστεί ένα ατομικό δικαίωμα θα πρέπει αυτό να μην προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, τα χρηστά ήθη... κτλ. Δεν απαιτείται για την εφαρμογή του δικαιώματος, αυτό να προστατεύει ή να συνδράμει τις παραπάνω αρχές, γιατί τα ατομικά δικαιώματα, όπως προκύπτει από τη θέση τους στο σύστημα της έννομης τάξης και τη διατύπωσή τους στο Σύνταγμα, αποτελούν από τη φύση τους ελευθερίες και όχι καθήκοντα και δεν ασκούνται ως λειτούργημα. Αντίστοιχα οι παραπάνω αρνητικές προϋποθέσεις συνιστούν κατ' αναλογία, θετικές προϋποθέσεις περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων. Τίθεται όμως το ζήτημα για το αν και σε πιο βαθμό εφαρμόζονται αυτά τα κριτήρια στο υποεπίπεδο των σχέσεων κράτους-πολίτη, που συνιστά τις λεγόμενες ειδικές κυριαρχικές σχέσεις. Ειδική κυριαρχική σχέση είναι η ειδική σχέση εξουσίας, στην οποία βρίσκεται πρόσκαιρα ή για περισσότερο χρόνο ο πολίτης και ένεκα της οποίας έχει αυξημένες έναντι του κράτους υποχρεώσεις, όπως π.χ. η σχέση των φυλακισμένων με το κράτος. Οι σχέσεις αυτές υφίστανται στα πλαίσια συνταγματικά αναγνωρισμένων και κατοχυρωμένων θεσμών, μέσω των οποίων ασκούνται θεμελιώδης αρμοδιότητες του κράτους και πραγματώνεται η έννοια της κρατικής κυριαρχίας. Καθώς λοιπόν οι θεσμοί αυτοί είναι ταγμένοι στην κρατική λειτουργία, ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων στα πλαίσιά τους είναι δεδομένος, χωρίς επομένως να τυγχάνουν εφαρμογής τα γενικά κριτήρια των άρθρων 5 και 25 του Συντ. Ενώ δηλαδή στο επίπεδο της γενικής κυριαρχικής σχέσης υφίσταται τεκμήριο εφαρμογής των ατομικών δικαιωμάτων, στο υποεπίπεδο των ειδικών κυριαρχικών σχέσεων υφίσταται τεκμήριο περιορισμού τους, με κάποιες βέβαια προϋποθέσεις και όρια, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν τις παραμέτρους, που συνθέτουν την εικόνα των ατομικών δικαιωμάτων, ιδωμένων υπό το πρίσμα της θεωρίας της σύγκρουσης των δικαιωμάτων. Εάν εξετάσουμε όμως τα ατομικά δικαιώματα υπό το πρίσμα της λεγόμενης θεωρίας της εναρμόνισης των δικαιωμάτων, μίας θεωρίας που απηχεί την σύγχρονη νομική σκέψη και υποστηρίζεται κυρίως από τον καθηγητή κ. Δημητρόπουλο, τότε βρισκόμαστε ενώπιον μίας νέας, διαφορετικής εικόνας και διάστασης τους. Η θεωρία της εναρμόνισης έχει διττή υπόσταση, μία αρνητική και μία θετική.

Η αρνητική διάσταση αυτής της θεωρίας συνίσταται στην απόρριψη της νομικής σύγκρουσης των δικαιωμάτων, ως πλαστής. Σύμφωνα με αυτήν την θεωρία, αποτελεί παράδοξο η ταυτόχρονη ύπαρξη και νόμιμη άσκηση δύο ή περισσότερων δικαιωμάτων, τα οποία επειδή ακριβώς αναγνωρίζεται από το δίκαιο, ότι υπάρχουν και ασκούνται κατά νόμιμο τρόπο, γι' αυτό και εμφανίζονται ότι συγκρούονται. Δεν είναι δυνατό στα πλαίσια της σύγχρονης έννομης τάξης, το δίκαιο να επιδοκιμάζει και να αποδοκιμάζει ταυτόχρονα την ίδια συμπεριφορά. Η μόνη σύγκρουση που υφίσταται είναι η πραγματική σύγκρουση, δηλαδή η αποδοκιμαζόμενη από το δίκαιο παραβίαση του δικαιώματος του άλλου. Οι πραγματικές συγκρούσεις ανακύπτουν σε καθημερινή βάση στην κοινωνική ζωή και η άρση τους δύναται να είναι μόνο δικαιοσύνη, δηλαδή πραγματοποιείται με την απονομή της δικαιοσύνης υπό της

δικαστικής προστασίας, λειτουργίας, που αποτελεί αποστολή του δικαίου. Απόρροια και συμπληρωματική της αρνητικής διάστασης αποτελεί η θετική διάσταση της θεωρίας της εναρμόνισης των δικαιωμάτων. Σύμφωνα με την θεωρία αυτή το ζήτημα της νομικής σύγκρουσης των δικαιωμάτων υφίσταται στα πλαίσια της ατομικιστικής της έννομης τάξης και το καλλιεργεί η ατομικιστική νομική παράδοση, η οποία βασιζόμενη στα παλιά ατομικιστικά νομικά πρότυπα, δεν θέτει πάντα σαφή όρια της άσκησης των δικαιωμάτων. Η αντίληψη περί σύγκρουσης των δικαιωμάτων οφείλεται στην παλαιά απολυταρχική οργάνωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας, η οποία οδήγησε σε μια υπερβολική αντίδραση εκφραζόμενη με την υιοθέτηση ενός άκρατου φιλελευθερισμού και με την διαμόρφωση των ατομικών δικαιωμάτων πάνω σε μια στενή αντίληψη, που αντιμετωπίζει το άτομο σαν μια ανθρώπινη μονάδα ξεκομμένη από το σύνολο, χωρίς να τελεί σε σχέση αλληλεξάρτησης με την κοινωνία και τους ανθρώπους, υποβαθμίζοντας έτσι την κοινωνική του υπόσταση, το γεγονός δηλ., ότι είναι «φύσει κοινωνικό ον». Στη σύγχρονη όμως εποχή που το αυταρχικό και απολυταρχικό κράτος δίνει την θέση του σε ένα κράτος δημοκρατικό και κοινωνικό, η σύγχρονη νομική θεωρία επισημαίνει και τονίζει τις κοινωνικές διαστάσεις των ατομικών δικαιωμάτων, όπως ακριβώς τονίζει τις κοινωνικές δεσμεύσεις της κρατικής εξουσίας. Όπως προκύπτει από την κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας στο Σύνταγμα (2 παρ. 1), από την έννομη τάξη αναγνωρίζεται μόνο η εξουσία του ανθρώπου στο άτομό του, όχι όμως και η εξουσία του ατόμου πάνω σε άλλα άτομα. Επίσης η εξουσία πάνω σε πράγματα δεν επιτρέπεται να οδηγεί στην κυριαρχία πάνω σε άλλους ανθρώπους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν υφίσταται θέμα στάθμισης ούτε υφίσταται ατομικά δικαιώματα ανώτερα από άλλα, ώστε να λαμβάνει χώρα η διαδικασία της «προτίμησης». Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση της άμυνας του άρθρ. 22 Π.Κ., η αποδοχή από την έννομη τάξη (υπό τη μορφή της άρσης του αδίκου) της θανάτωσης του επιτιθέμενου δεν οφείλεται στο ότι αυτή αξιολογεί, σταθμίζει ως ανώτερο το δικαίωμα ζωής του αμυνόμενου, καθώς η άσκηση του δικαιώματος ζωής του επιτιθέμενου δεν προϋποθέτει την προσβολή του αντίστοιχου δικαιώματος του άλλου. Συνιστά ποινή για την παραβίαση της υποχρέωσης του επιτιθέμενου να σεβαστεί το δικαίωμα του συνανθρώπου του.

Τόσο από την αρνητική, όσο και από την θετική διάσταση της θεωρίας της εναρμόνισης προκύπτουν δύο διαπιστώσεις. Η πρώτη έγκειται στο γεγονός, ότι κανένα δικαίωμα δεν είναι ανώτερο, δεν υπερισχύει του άλλου (ισότητα συνταγματικών δικαιωμάτων) και η δεύτερη έγκειται στο γεγονός της ισότητας του δικαιώματος ενός ανθρώπου με το ίδιο ή διαφορετικό δικαίωμα άλλου ή άλλων προσώπων (ισότητα των φορέων των συνταγματικών δικαιωμάτων). Αυτή η διττή ισότητα αποτελεί τη βάση για την εναρμόνιση των δικαιωμάτων, τόσο στο σύστημα δικαίου της έννομης τάξης, όσο κυρίως και στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής, στο πλαίσιο των καθημερινά αναφερόμενων πραγματικών συγκρούσεων. Κρίσιμη έννοια για την πραγμάτωση της εναρμόνισης είναι η έννοια της οριοθέτησης. Οριοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι ο με διατάξεις δικαίου πραγματοποιούμενος καθορισμός του γενικού τους περιεχομένου. Η οριοθέτηση διακρίνεται σε ειδική και γενική. Ειδική οριοθέτηση είναι ο με ειδικές διατάξεις καθορισμός του γενικού περιεχομένου κάθε συγκεκριμένου ατομικού δικαιώματος. Γενική οριοθέτηση είναι ο με γενικές διατάξεις καθορισμός του γενικού περιεχομένου κάθε δικαιώματος. Με την διεργασία της οριοθέτησης καθορίζονται τα «σύνορα», τα όρια του κάθε ατομικού δικαιώματος αναφορικά, τόσο με τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους, όσο και με τα άλλα συνταγματικώς κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα. Η οριοθέτηση λοιπόν συνιστά κατά τρόπον τινά τον «πολιτικό» χάρτη του Συντάγματος με χαραγμένα πάνω του τα «σύνορα» των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η

χάραξη των συνόρων εντός των οποίων ασκούνται νόμιμα και θεμιτά εξουσίες του ατομικού δικαιώματος γίνεται με δύο τρόπους. Τον πρώτο τρόπο αποτελούν οι γενικές διατάξεις του Συντ., που τυγχάνουν εφαρμογής σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, δηλαδή οι γνωστές μας κατευθυντήριες αρχές των άρθρων 5 παρ. 1 και 25 του Συντ, που εδώ όμως δεν λειτουργούν ως κριτήρια για την επιλογή ή τον περιορισμό (στη περίπτωση της γενικής κυριαρχικής σχέσης) δικαιώματος αλλά ως οδηγοί για τη χάραξη των ορίων μεταξύ των δικαιωμάτων. Έτσι π.χ. δεν συνιστά περιορισμό, αλλά οριοθέτηση του δικαιώματος ελευθερίας του ατόμου η απαγόρευση της θανάτωσης από αυτόν άλλου προσώπου!. Τον δεύτερο τρόπο αποτελεί η ειδική οριοθέτηση η οποία πραγματοποιείται με την λεγόμενη εννοιολογική οριοθέτηση συντακτικός τους. Εννοιολογικές οριοθετήσεις είναι οι προερχόμενες από τις έννοιες, που αποδίδονται με τις χρησιμοποιούμενες στο συντ. κείμενο λέξεις. Ο συντακτικός νομοθέτης χρησιμοποιεί λέξεις οι οποίες έχουν συγκεκριμένο σημασιολογικό εύρος και περιεχόμενο. Αναγκαία το σημασιολογικό αυτό περιεχόμενο προσδιορίζει το εύρος του δικαιώματος.

Υπό το πρίσμα λοιπόν της θεωρίας της εναρμόνισης, οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων είναι κάτι το διαφορετικό, αντιδιαστέλλονται προς τις οριοθετήσεις τους και συνίστανται στην περαιτέρω «υποχώρηση» του οριοθετημένου γενικού περιεχομένου του ατομικού δικαιώματος. Ο περιορισμός δηλαδή δεν αποτελεί προσδιορισμό, «σύνορο» του ατομικού δικαιώματος, αλλά ελάττωση της «εδαφικής του» έκτασης στον δικαιοϊκό χώρο, ελάττωση του γενικού περιεχομένου του και συνεπώς απόκλιση εις βάρος της ελευθερίας του ανθρώπου. Είναι δυνατή η διάκριση του περιορισμού από την οριοθέτηση και λόγω του γεγονότος, ότι η οριοθέτηση, ως προσδιορισμός του δικαιώματος, έχει χαρακτήρα τακτικό συνδεδεμένος με αυτήν την ίδια την φύση του δικαιώματος, ενώ αντίθετα ο περιορισμός έχει χαρακτήρα περιπτώσεις, αποτελώντας έτσι μία εξαίρεση απ' τον κανόνα, κάτι που προκύπτει και από την διατύπωση των περισσότερων περιορισμών στο Σύνταγμα (π.χ. Άρθρο 48 Σύντ, 22 παρ. 3 Σύντ).

Επειδή πολλές φορές καθίσταται δυσχερής η διάκριση της οριοθέτησης από τον περιορισμό, ο καθηγητής κ. Δημητρόπουλος προτείνει μια αρκετά αντικειμενική μέθοδο διάκρισης που συνίσταται στην αρχή της αιτιώδους συνάφειας που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια της λεγόμενης θεσμικής εφαρμογής των ατομικών δικαιωμάτων. Θεσμική αρχή των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η εφαρμογή τους στο επίπεδο μερικότερης έννομης σχέσης ή θεσμού, είτε ως προς το γενικό, είτε ως προς το θεσμικό τους περιεχόμενο, όπως προσδιορίζεται από την σχέση αιτιώδους συνάφειας. Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι δύο είναι οι κρίσιμες έννοιες για την εφαρμογή της μεθόδου της αιτιώδους συνάφειας, δηλαδή η έννοια της θεσμικής εφαρμογής των δικαιωμάτων και η έννοια της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ δικαιώματος και θεσμού.

Όσον αφορά την θεσμική εφαρμογή, μπορούμε να επισημάνουμε το γεγονός ότι η εφαρμογή ενός ατομικού δικαιώματος, στα πλαίσια ενός θεσμού μπορεί να συντελεστεί είτε με την εφαρμογή όλης της έκτασης του περιεχομένου του είτε με το περιορισμένο εκείνο περιεχόμενο που αποκτά ένα ατομικό δικαίωμα, όταν εφαρμόζεται στα πλαίσια ενός θεσμού. Ο περιορισμός του περιεχομένου είναι συνταγματική επιταγή στις περιπτώσεις που η πλήρης εφαρμογή του δικαιώματος θα οδηγούσε στην διάλυση εννόμων σχέσεων και θεσμών.

Όσον αφορά την αιτιώδη συνάφεια, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι θεμελιώδη δικαιώματα συνδέονται με μια φυσική και νομική σχέση με ομοιογενείς θεσμούς, με τους οποίους είναι δυνατόν να συντρέχουν στις ίδιες ή σε διαφορετικές βιοτικές περιοχές. Ομοιογενείς είναι εκείνοι οι θεσμοί που διαθέτουν ένα κοινό αντικειμενικό

στοιχείο, με τα αντίστοιχα θεμελιώδη δικαιώματα, έτσι ώστε να μιλάμε για ομοιογενή ζεύγη. Τα ομοιογενή ζεύγη μπορεί να είναι σύμφυτα ή μη σύμφυτα. Σύμφυτο είναι το ζεύγος δικαιώματος-θεσμού, όταν τόσο το δικαίωμα όσο και ο θεσμός συντρέχουν στην ίδια βιοτική περιοχή. Οι βιοτικές περιοχές είναι μερικότερα επίπεδα ζωής με ενότητα ουσιαστικού περιεχομένου, ώστε να γίνεται λόγος όχι μόνο για κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή, αλλά και για οικογενειακή, επαγγελματική, συνδικαλιστική, κτλ. Γι' αυτό ακριβώς λέμε, ότι δικαιώματα και θεσμοί συνδέονται με μια φυσική σχέση. Η έννοια της βιοτικής σχέσης έχει όμως και νομική διάσταση, καθώς αυτή συνιστά και ένα οργανωμένο σύνολο δικαιωμάτων, υποχρεώσεων, σχέσεων και θεσμών. Γι' αυτό λέμε, ότι η φυσική σχέση που συνδέει δικαιώματα και θεσμούς είναι και νομική. Παράδειγμα σύμφυτου ζεύγους αποτελεί το ζεύγος «πολιτικές πεποιθήσεις» - πολιτικό κόμμα. Μη σύμφυτο ζεύγος δικαιώματος-θεσμού έχουμε, όταν δικαίωμα και θεσμός δεν ανήκουν στην ίδια βιοτική περιοχή. Παράδειγμα μη σύμφυτου ζεύγους αποτελούν η ελευθερία της τέχνης με την συναλλακτική σχέση. Εφόσον όμως παραγγελθεί έργο τέχνης συγκεκριμένης τεχνοτροπίας, ελευθερία της τέχνης και συναλλακτική σχέση συναντώνται στο αντικειμενικό στοιχείο «έργο τέχνης». Ανομοιογενές ζεύγος δικαιώματος-θεσμού έχουμε στην περίπτωση που δεν υπάρχει ένα έστω κοινό αντικειμενικό στοιχείο μεταξύ δικαιώματος και θεσμού. Παράδειγμα ανομοιογενούς ζεύγους αποτελούν η πολιτική ελευθερία με την εργασιακή σχέση. Στην περίπτωση των ομοιογενών ζευγών δικαιώματος - θεσμού, στην περίπτωση δηλαδή που υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ δικαιώματος και θεσμού, η διαπροσωπική εφαρμογή των ατομικών δικαιωμάτων εμφανίζεται προβληματική. Και αυτό γιατί η πλήρης εφαρμογή του γενικού περιεχομένου των δικαιωμάτων θα οδηγούσε στην διάλυση των διαπροσωπικών σχέσεων. Εμφανίζεται π.χ. αντίθεση ανάμεσα στην πολιτική ελευθερία και τον θεσμό των πολιτικών κομμάτων. Στις περιπτώσεις αυτές η σχέση ανάμεσα στην ομοιογένεια, δηλαδή την αιτιώδη συνάφεια και στην αναγκαιότητα περιορισμού, είναι σχέση ανάλογη, καθώς όσο αυξάνει η ένταση της ομοιογένειας, τόσο αυξάνει και η αναγκαιότητα περιορισμού του δικαιώματος. Πρόκειται για μια εφαρμογή του κανόνα «τα ομώνυμα απωθούνται». Προκύπτει έτσι ο κανόνας ότι επιτρέπονται οι αιτιώδεις και απαγορεύονται οι αναιτιώδεις περιορισμοί. Από την αιτιώδη σχέση μεταξύ σύμφυτων δικαιωμάτων και θεσμών προσδιορίζεται τόσο το περιεχόμενο των ατομικών δικαιωμάτων, όσο και το περιεχόμενο των θεσμών, κατά τρόπο που να επιτυγχάνεται η φιλελευθεροποίηση των θεσμών, αλλά και η θεσμοποίηση των ατομικών δικαιωμάτων.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε, ότι ενώ στο πλαίσιο της θεωρίας της σύγκρουσης των δικαιωμάτων οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων συντελούνται με την κρίση του ενός ως ανώτερου του άλλου, ύστερα από την πραγματοποίηση στάθμισης (στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων), στα πλαίσια της θεωρίας της εναρμόνισης ή οριοθέτησης, οι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων συντελούνται, αναφορικά με το ίδιο επίπεδο (διαπροσωπικό) σχέσεων, με την συγκριτική αντιπαράθεσή τους με θεσμούς και όχι με άλλα δικαιώματα, για τον εντοπισμό κοινών αντικειμενικών στοιχείων.

Στα πλαίσια της αντίθεσης της θεωρίας της σύγκρουσης με την θεωρία της εναρμόνισης των δικαιωμάτων, προσπαθώντας να εντοπίσουμε και να αναλύσουμε τις διαφορετικές λύσεις και προοπτικές που μας παρείχε η αποδοχή της μίας ή της άλλης θεωρίας, παραλείψαμε να ασχοληθούμε διεξοδικότερα με τις γενικές ρήτρες, τα γενικά συνταγματικά κριτήρια (περιορισμού ή οριοθέτησης) των άρθρων 5 παρ. 1 και 25 του Σ., όσον αφορά την εφαρμογή των ατομικών δικαιωμάτων. Όπως έχουμε προαναφέρει οι διατάξεις αυτές συνιστούν τις γενικές κατευθυντήριες αρχές, που

κατευθύνουν, ωθούν προς την προτίμηση του ενός ή του άλλου ατομικού δικαιώματος κατά την λεγόμενη στάθμιση (στα πλαίσια της θεωρίας σύγκρουσης) ή (στα πλαίσια της θεωρίας της οριοθέτησης) αποτελούν τις απαραίτητες εκείνες «συνθήκες», «διεθνής συμβάσεις» βάσει των οποίων χαράσσονται τα όρια του ατομικού δικαιώματος, τόσο έναντι των κρατικών κυριαρχικών δικαιωμάτων, όσο και έναντι των άλλων ατομικών δικαιωμάτων στον δικαιοϊκό χάρτη του Σύντ. και της έννομης τάξης εν γένει.

Λόγω του αντικειμένου της εργασίας μας θα περιοριστούμε στην εξέταση των παραπάνω αρχών, στο πλαίσιο του περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων. Όσον αφορά αυτό το πλαίσιο οι παραπάνω αρχές λειτουργούν σε δύο επίπεδα. Στο επίπεδο των σχέσεων Κράτους-πολίτη λειτουργούν ως αρνητικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή των ατομικών δικαιωμάτων. Προκειμένου δηλαδή να εφαρμοστεί το ατομικό δικαίωμα θα πρέπει να μην προσβάλλει, να μην αντιτίθεται στις αρχές αυτές (π.χ. χρηστά ήθη). Στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων, λειτουργούν ως κριτήρια της «στάθμισης» προκειμένου να επιλεγεί ποιο από τα συγκρουόμενα δικαιώματα θα υποχωρήσει έναντι του άλλου. Ας εξετάσουμε ειδικότερα καθ' ένα από τα κριτήρια περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων.

Το Σύνταγμα στο αρθρ. 25 παρ. 2 προβλέπει τον κοινωνικό περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων. Η αναγνώριση του κοινωνικού περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων δεν είναι παλιά, καθώς για πρώτη φορά διακηρύχθηκε στην περιώνυμη διάταξη του αρθρ. 153 παρ. 3 του Γερμανικού Συντάγματος του 1919, κατά την οποία «Η ιδιοκτησία υποχρεώνει. Η χρησιμοποίηση της πρέπει να υπηρετεί συγχρόνως το κοινό αγαθό». Γίνεται σήμερα γενικά δεκτό, ότι ο κοινωνικός περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων απορρέει από την κοινωνική δέσμευση του ατόμου το γεγονός δηλαδή, ότι ο άνθρωπος δεν είναι μόνο ένα αυτοτελές και αυτόνομο άτομο, αλλά και εκ φύσεως κοινωνικόν ον (Αριστοτέλης), αφού μόνο στο πλαίσιο μιας κοινωνίας μπορεί να αναπτύξει πλήρως την προσωπικότητά του. Όντως τα ατομικά δικαιώματα ως ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει, χωρίς να αγνοούν ούτε την ατομικότητα ούτε την κοινωνικότητα του ανθρώπου, να είναι προσανατολισμένα προς την σύνθεση και των δύο, δηλαδή την προστασία της αξίας της προσωπικότητας του ανθρώπου. Αυτός είναι και ο προσανατολισμός του Συντάγματός μας, το οποίο, κατά την κατοχύρωση διαφόρων δικαιωμάτων προβλέπει ρητώς την κοινωνική τους δέσμευση, περιέχει δηλαδή περιορισμούς αναφερόμενους στο υπαίθριον συναθροίσεων εάν από αυτές επίκειται σοβαρός κίνδυνος για την δημόσια ασφάλεια, επιτρέπει την εισαγωγή με νόμο περιορισμών στο δικαίωμα απεργίας του προσωπικού των επιχειρήσεων δημοσίου δικαίου ή κοινής ωφελείας, κτλ. Θα πρέπει όμως να επιστήσουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι ο κοινωνικός περιορισμός, τόσο στην γενική, όσο και στην ειδική μορφή του δεν είναι δυνατόν να αποδυναμώσει τα ατομικά δικαιώματα. Πρέπει να τονιστεί, ότι ο κοινωνικός περιορισμός δεν μετατρέπει το ατομικό δικαίωμα σε κοινωνικό λειτούργημα, δεν τον μεταθέτει δηλαδή από το επίπεδο της ελευθερίας στο επίπεδο του καθήκοντος. Ο κοινωνικός περιορισμός της ελευθερίας του τύπου π.χ. δεν μπορεί ποτέ να την μετατρέψει σε λειτούργημα χωρίς να την καταργήσει. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο συντομότερος δρόμος για την κατάλυση της ελευθερίας περνάει από την μετατροπή της σε λειτούργημα. Παράλληλα πρέπει να τονιστεί ότι ο κοινωνικός περιορισμός δεν επιβάλλει κοινωνικούς στόχους στο ατομικό δικαίωμα, δεν είναι δηλαδή επιταγή αλλά απαγόρευση. Ενώ απαγορεύει την κοινωνικά βλαπτική, δεν επιτάσσει την κοινωνικά ωφέλιμη συμπεριφορά, αυτό προκύπτει και από την διατύπωση του αρθρ. 25 παρ. 2 η οποία μιλάει κατά πρώτο λόγο, για την επιδίωξη ορισμένου στόχου από την πολιτεία και όχι από τον φορέα του δικαιώματος, ενώ

ορίζει δευτερευόντως ότι ο επιδιωκτέος στόχος της κοινωνικής προόδου, πραγματοποιείται μέσα σε κλίμα ελευθερίας και δικαιοσύνης, ώστε να είναι προφανές ότι δεν παραμερίζεται ο φιλελεύθερος πυρήνας του ατομικού δικαιώματος. Ο κοινωνικός περιορισμός του άρθρ. 25 παρ 2 αποτελεί γενική ρήτρα, που εφαρμόζεται σε όλα τα ατομικά δικαιώματα για τα οποία το Σύνταγμα δεν προβλέπει ειδικούς κοινωνικούς περιορισμούς, οι οποίοι, όπου υπάρχουν, εφαρμόζονται κατ' αποκλεισμό αυτού του γενικού κοινωνικού περιορισμού. Τις βασικές εκφάνσεις του γενικού κοινωνικού περιορισμού του άρθρ. 25 παρ 2 αποτελούν οι γενικές ρήτρες των αρθρ. 5 παρ. 1 και 25 παρ 3 που συνιστούν τους γενικούς συνταγματικούς προσδιορισμούς του.

Η πρώτη αυτή προσδιοριστική ρήτρα συνίσταται στην έννοια των δικαιωμάτων των άλλων που προβλέπεται στο άρθρο 5 παρ 1. Ο συντακτικός νομοθέτης εννοεί με την διάταξη αυτή κυρίως -αλλά όχι μόνο-τα θεμελιώδη δικαιώματα όλων των άλλων φορέων και θέτει ως προϋπόθεση για την άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος, πολιτικού, κοινωνικού ή οικονομικού από το άτομο τον σεβασμό των δικαιωμάτων των άλλων, αναγνωρίζοντας έτσι ρητά την απόλυτη αμυντική ενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων.

Η δεύτερη προσδιοριστική κοινωνική ρήτρα συνίσταται στην έννοια των χρηστών ηθών η οποία προβλέπεται στο άρθρ. 5 παρ 1. Τα χρηστά ήθη ως γενική ρήτρα εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση και συντρέχει με τις ειδικές ρυθμίσεις και ασφαλώς δεν αποκλείεται από αυτές όπως άλλωστε συμβαίνει στις ανάλογες περιπτώσεις που υπάγονται στο ρυθμιστικό πεδίο του ΑΚ. Η ορθή άποψη που είναι σύμφωνη με τη γενικότερη απαραίτητη στην σύγχρονη εποχή «ηθικοποίηση του δικαίου» απαιτεί την σχετικοποίηση του περιεχομένου και την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων σύμφωνα με τα χρηστά ήθη. Στην σύγχρονη νομική πραγματικότητα, μπορεί χωρίς αμφιβολία να υποστηριχτεί ότι κάθε προσβολή της ανθρώπινης αξίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων που την εξειδικεύουν, έρχεται σε αντίθεση προς τα χρηστά ήθη. Η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών αποσκοπεί στην αποτροπή κάθε ανήθικης άσκησης ατομικού δικαιώματος. Δεσμεύει κατά συνέπεια τον κοινό νομοθέτη ο οποίος δεν μπορεί με το κοινό δίκαιο να επιτρέπει την αντίθετη προς τα χρηστά ήθη άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος. Ταυτόχρονα δεν αποτελεί ρήτρα των χρηστών ηθών κατά την αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη διάυλο εισαγωγής ασφυκτικών νομοθετικών περιορισμών, «εν ονόματι των χρηστών ηθών», αλλά αντίθετα αποτελεί ευρύτατη αξιολογική έννοια που διαχέεται σε ολόκληρη την έννομη τάξη και σε κάθε μερικότερη δικαιοσύνη περιοχή. Αν και δεν υπάρχει ειδική επιφύλαξη νόμου, εννοιολογικές πτυχές των χρηστών ηθών υπάγονται αναμφισβήτητα στην γενική ρυθμιστική αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη. Ωστόσο κάθε συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση ελέγχεται ως προς τη συμφωνία της με το Σύνταγμα, ώστε να μην εισάγονται αδικαιολόγητοι περιορισμοί με το πρόσχημα της τήρησης των χρηστών ηθών.

Η τρίτη γενική προσδιοριστική ρήτρα του κοινωνικού περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος. Η κατάκτηση δικαιώματος προβλέπεται στο αρθρ. 25 παρ. 3 του Σ. συνίσταται στην νομότυπη πλην όμως υπερβολική και για τούτο μη ανεκτή από την έννομη τάξη άσκηση δικαιώματος. Ο συνταγματικός νομοθέτης δεν ορίζει την έννοια της κατάκτησης δικαιώματος την οποία θεωρεί δεδομένη. Η έννοια αυτή είναι ίδια τόσο στην περιοχή του ιδιωτικού όσο και σε εκείνη του δημοσίου δικαίου. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της έννοιας είναι το γεγονός ότι αυτή ισχύει τόσο στο επίπεδο των σχέσεων κράτους πολιτών, όσο και στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Ενόψει της ενότητας της έννομης τάξης, όχι απλά επιτρέπεται αλλά και επιβάλλεται η

ταυτόχρονη εφαρμογή της αντίστοιχης διάταξης 281 Α.Κ, (η οποία αποτελεί εξειδίκευση της ιεραρχικά ανώτερης συνταγματικής διάταξης) και η εφαρμογή των κριτηρίων που θέτει για την εξειδίκευση της έννοιας στην νομική πραγματικότητα. Πρέπει να τονιστεί ότι κατάχρηση σημαίνει υπερβολική χρήση και ως εκ τούτου κακή χρήση. Ο καταχρώμενος το δικαίωμα του εκμεταλλεύεται την εξουσία που του αναγνωρίζει η έννομη τάξη για σκοπούς εντελώς ξένους από εκείνους για τους οποίους του αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και για σκοπούς αντίθετους προς την έννομη τάξη. Κατά τούτο το χαρακτηριστικό πρέπει να διακρίνεται από την έννοια της παράβασης. Τα δικαστήρια συχνά χαρακτηρίζουν μια απεργία ως καταχρηστική, ενώ εννοούν απλά ότι είναι παράνομη. Κατάχρηση υφίσταται, όταν δεν παραβιάζεται καμιά ρητή (συνταγματική ή νομοθετική) διάταξη, όταν δηλαδή δεν παραβιάζεται μεν το γράμμα, αλλά το πνεύμα του Συντάγματος και των, σύμφωνων με αυτόν, νόμων. Ένα άλλο κριτήριο περιορισμού, ένα άλλο όριο των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί η έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Το δημόσιο (ή λαϊκό ή εθνικό ή κοινωνικό συμφέρον), παρόλο που φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι υπερέχει έναντι των ατομικών δικαιωμάτων, δεν έχει εκ των προτέρων σαφές περιεχόμενο. Η αοριστία του πολλαπλασιάζεται λόγω της πληθώρας και ποικιλίας των φορέων του. Απαιτείται λοιπόν η θέσπιση κανόνων για την εξειδίκευση του δημοσίου συμφέροντος. Οι κανόνες αυτοί απαρτίζουν το Σύνταγμα, που είτε εξειδικεύει το ίδιο το δημόσιο συμφέρον είτε ορίζει τα αρμόδια γι' αυτό όργανα. Με άλλα λόγια δημόσιο συμφέρον είναι μόνο ό,τι τα συνταγματικώς οριζόμενα όργανα, κατά την συνταγματικώς καθοριζόμενη ιεραρχία και διαδικασία, ορίζουν ως δημόσιο συμφέρον. Τα όργανα αυτά είναι ο συντακτικός νομοθέτης, ο κοινός νομοθέτης και η κυβέρνηση - διοίκηση, με αυτήν την ιεραρχική προτεραιότητα. Η σύγχρονη έννομη τάξη έχει ξεφύγει από τα πλαίσια της παραδοσιακής νομικής θεωρίας και συνταγματικοπολιτικής σκέψης η οποία βασιζόμενη παλαιότερα στην επικράτηση της αστικής κοινωνίας, διέκρινε αντιθετικά ανάμεσα στο γενικό και το ατομικό συμφέρον. Η αντιθετική διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος είναι αποτέλεσμα της ατομικιστικής θεώρησης του δικαίου. Το Ελληνικό Σύνταγμα έχει ξεφύγει από αυτήν την αντίληψη και είναι προσανατολισμένο στο συγκερασμό του κοινού με τα προσωπικά συμφέροντα, καθώς το κοινό συμφέρον δεν είναι αντίθετο αλλά περιλαμβάνει τα προσωπικά συμφέροντα. Ο προσανατολισμός αυτός εκφράζεται τόσο στην διατύπωση του αρθρ. 25 παρ. 1, που ορίζει ότι η αναγνώριση και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου από την πολιτεία αποβλέπει στην πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου, όσο και στο αρθρ. 106 παρ. 2, που ορίζει, ότι η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας.

Το Σύνταγμα ορίζει και τον εαυτό του ως όριο για την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων. Και αυτός είναι ένας μόνο από τους ρόλους που διαδραματίζει όσον αφορά την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων. Καταρχήν το Σύνταγμα λειτουργεί ως πλαίσιο άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αυτό, ως σύνολο, όλες δηλαδή οι διατάξεις του αποτελεί τον γενικό περιορισμό στην άσκηση οποιουδήποτε θεμελιώδους δικαιώματος. Η κατοχύρωση λοιπόν της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και η Συνταγματική διασφάλιση οποιουδήποτε θεμελιώδους δικαιώματος δεν παρέχουν εξουσία παραβίασης των Συνταγματικών διατάξεων. Για τον λόγο αυτό άλλωστε, οι αναφερόμενες στα θεμελιώδη δικαιώματα συνταγματικές διατάξεις δεν πρέπει να ερμηνεύονται απομονωμένα αλλά σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες διατάξεις του συντάγματος. Η αναγωγή επομένως του συντάγματος σε γενικό περιορισμό της άσκησης θα ελάμβανε χώρα ακόμη και αν δεν προβλεπόταν

τόσο στο άρθρ. 5 όσο και στο άρθρ. 120 παρ. 2 του Συντάγματος. Αυτή η περιοριστική (κατά την θεωρία της σύγκρουσης τουλάχιστον) λειτουργία του Συντάγματος γίνεται σε γενικό επίπεδο. Υπάρχει όμως και περιοριστική λειτουργία του συντάγματος που ασκείται σε ειδικό επίπεδο και αφορά τους λεγόμενους εγγενείς περιορισμούς ή εννοιολογικούς περιορισμούς, σε πρώτη φάση και σε δεύτερη φάση τους λεγόμενους γνήσιους περιορισμούς. Οι εγγενείς περιορισμοί είναι στην πραγματικότητα εννοιολογικοί περιορισμοί. Όταν το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία της θρησκείας, της τέχνης, της επιστήμης ή προστατεύει την κατοικία, η κατοχύρωση και προστασία αυτή παύει εκεί, που δεν πρόκειται πια για θρησκεία, τέχνη, επιστήμη, κατοικία. Μερικές φορές το Σύνταγμα περιορίζει την προστασία του εκ των προτέρων σ' ένα μέρος μόνο της ευρύτερης εννοιολογικής περιοχής του προστατευόμενου έννομου αγαθού. Έτσι π.χ. το άρθρ. 8 απαγορεύει μόνο την ακούσια και όχι την εκούσια αφαίρεση του νομίμου δικαστή. Το Σύνταγμα μπορεί να αναθέσει και στον απλό νομοθέτη τον εγγύτερο εννοιολογικό προσδιορισμό του προστατευόμενου από το ατομικό δικαίωμα έννομου αγαθού. Αυτό συμβαίνει κυρίως στις περιπτώσεις που το Σύνταγμα αναθέτει στον νομοθέτη μια ειδική μορφή ενός έννομου αγαθού. Χωρίς μια τέτοια εξουσιοδότηση ο απλώς νομοθέτης δεν έχει την εξουσία να ερμήνευα αυθεντικά το Σύνταγμα. Αυτό προκύπτει τόσο από την ιεράρχηση των πηγών του δικαίου, όσο και από το ασυμβίβαστο της αντίθετης άποψης με την δεσμευτικότητα των ατομικών δικαιωμάτων και έναντι του νομοθέτη. Δεν πρέπει πάντως να παραβλέπεται το γεγονός, ότι ο συντακτικός νομοθέτης δεν νομοθετεί σε ένα δικαιοκέντρο αλλά αντιθέτως χρησιμοποιεί έννοιες, που καθορίζονται από τον απλό νομοθέτη και ερμηνεύονται από την νομολογία και την επιστήμη. Έτσι αναφέρεται π.χ. στην έννοια της ιθαγένειας, των δημοσίων λειτουργιών, κτλ. Το σύνταγμα επίσης προβλέπει απευθείας το ίδιο ρητούς περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων, τους λεγόμενους γνήσιους, που περιέχονται στην διάταξη που κατοχυρώνει το εκάστοτε ατομικό δικαίωμα όπως π.χ. το άρθρ. 105 που αφορά το Άγιο Όρος.

Ο τρίτος ρόλος που διαδραματίζει το σύνταγμα αναφορικά με τα ατομικά δικαιώματα αφορά στον τρόπο περιορισμού τους. Καταρχήν περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων μπορούν να επιβληθούν, ανεξάρτητα από τα κριτήρια και τις αρχές στις οποίες στηρίζονται, μόνο στα πλαίσια του συντάγματος. Ο κανόνας είναι ότι μόνο με διατάξεις του συντάγματος είναι δυνατός ο περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων. Εξαίρεση από τον κανόνα αυτό αποτελεί η λεγόμενη επιφύλαξη νόμου. Η επιφύλαξη νόμου είναι κάθε μορφή συνταγματικά προβλεπόμενης σύμπραξης του κοινού νομοθέτη στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων, υφίσταται δηλαδή όταν και όπως προβλέπει το Σύνταγμα. Η επιφύλαξη νόμου διακρίνεται σε γενική και ειδική. Η γενική επιφύλαξη συνίσταται στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων στα πλαίσια, εντός των ορίων των σύμφωνων με το Σύνταγμα νόμων. Η γενική επιφύλαξη νόμου εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση. Η ειδική επιφύλαξη νόμου συνίσταται στην εξουσιοδότηση του κοινού από τον συντακτικό νομοθέτη για εισαγωγή περιορισμών στο γενικό περιεχόμενο των ατομικών δικαιωμάτων. Με την επιφύλαξη νόμου μπορεί π.χ. να τίθεται εξαιρέσεις από γενικότερη συνταγματική αρχή (π.χ. άρθρ. 9 παρ. 1 Σύντ.), ή να ορίζονται από τον κοινό νομοθέτη οι κυρώσεις της παράβασης συνταγματικής επιταγής (π.χ. άρθρ. 9 παρ. 2 Σ.) ή να καθορίζονται οι προϋποθέσεις της συμπεριφοράς του κράτους (π.χ. άρθρ. 10 παρ 3 Σ) ή τέλος να καθορίζεται η δραστηριότητα των φορέων των Συνταγματικών δικαιωμάτων. Η κρατούσα στη θεωρία άποψη δέχεται ότι η επιφύλαξη νόμου των θεμελιωδών δικαιωμάτων αναφέρεται όχι μόνο στο τυπικό αλλά και στον ουσιαστικό νόμο. Αυτή όμως η άποψη σχετικοποιεί επικίνδυνα την συνταγματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων

και δεν έχει στέρεο έρεισμα ούτε στο γράμμα ούτε στο πνεύμα του συντάγματος. Όπως προκύπτει από τις συνταγματικές, επιφυλακτικές διατάξεις δεν μπορεί να συναχθεί άμεση εξουσιοδότηση του συντακτικού νομοθέτη προς τη διοίκηση, εκτός εάν ρητά ορίζεται. Τίθεται όμως το ζήτημα εάν η βουλή, ως αρμόδιο κατά το σύνταγμα όργανο δύναται να μεταβιβάσει την προερχόμενη από την επιφύλαξη νόμου αρμοδιότητα της, στην διοίκηση.

Τέλος πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι υπάρχουν οι περιορισμοί των περιορισμών, όρια δηλαδή των περιορισμών (ή και οριοθετήσεων που εισάγονται από τον κοινό νομοθέτη). Η προς τον κοινό νομοθέτη εξουσιοδότηση δεν είναι κατά κανόνα εξουσιοδότηση εν λευκώ. Αντίθετα ο συντακτικός νομοθέτης ορίζει ρητά περιορισμούς της ρυθμιστικής σύμπραξης του κοινού νομοθέτη. Πέρα όμως από τους ρητούς αυτούς όμως περιορισμούς, γίνονται δεκτά γενικά όρια περιορισμού της δράσης του κοινού νομοθέτη που είναι: α) ο σεβασμός του πυρήνα του δικαιώματος, β) ο σεβασμός της αρχής της αναλογικότητας και γ) η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών. Η αρχή της αναλογικότητας μάλιστα κατοχυρώνεται πλέον ρητά από το αρθρ. 25 παρ. 1 εδάφιο δ' Σύντ., και γίνεται δεκτό από την νομολογία και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθρώπου ότι αυτή εφαρμόζεται και στο υποεπίπεδο των ειδικών κυριαρχικών σχέσεων.

Ολοκληρώνοντας καταλήγουμε στην διαπίστωση, ότι η εξέταση των ατομικών δικαιωμάτων στα πλαίσια μιας νομικής-τεχνικής ανάλυσης δεν μπορεί να αποδώσει πλήρως την σημασία, την αξία που έχουν για τον άνθρωπο και την Δημοκρατία τα ατομικά δικαιώματα. Τα ατομικά δικαιώματα δεν είναι τίποτα άλλο από την φυσική ελευθερία του ανθρώπου, μεταφερόμενη από το επίπεδο της φύσης και της κοινωνίας στο επίπεδο των νόμων και εκφραζόμενη με νομικούς όρους. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η ατομική ευτυχία και η κοινωνική πρόοδος αποτελούν συνάρτηση του βαθμού προστασίας και εφαρμογής των ατομικών δικαιωμάτων στην κοινωνική πραγματικότητα μιας χώρας.